

ТЕКСТОТВІРНА ПАРАДИГМА КАТЕГОРІЇ ЧАСУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Митяй Зоя Олегівна

кандидат філологічних наук, доцент
Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана
Хмельницького

Актуальним є дослідження природи категорії часу, його ознак та способів зображення у тексті. Сучасна лінгвістика надає великого значення вивченню тексту як цілісної семантичної структури. Текст як відображення певного фрагмента дійсності і певної комунікаційної ситуації не може існувати поза простором і часом, які є конструктивними принципами його організації.

Мета статті – розглянути категорію часу в різних наукових парадигмах.

Час і простір – дві універсалії, дві взаємозалежні категорії, розуміння яких лежить в основі культури, визначає культурну парадигму тієї чи іншої епохи. У різних площинах (історичному, філософському, літературознавчому та мовному) категорії часу тісно пов'язані з природою художньої творчості. Проблематика часу непокоїла митців і філософів декількох тисячоліть, проте зацікавленість до неї літературознавців та лінгвістів – явище останніх десятиліть.

Упродовж багатьох десятиріч мовознавці вивчають текстову категорію часу та мовні засоби її втілення у художньому тексті (Т. Череповська [6], Т. П'ятничка [4]), проте й на сьогоднішній день це питання зостається недостатньо опановуваним. Визначаючи поняття художній час як основну категорію тексту, необхідно розрізняти такі поняття, як часова структура художнього тексту, мовний час, час лінгвістичний, час граматичний (морфологічний, синтаксичний) і предметний.

Ми підтримуємо думку О. В. Тарасової про те, що мовний час неприпустимо перемішувати з часом лінгвістичним [5; с.34]. Поки *мовний* час – це система засобів різних рівнів мови, різних мовних одиниць і структур, що передають часові значення і часові відношення об'єктивної дійсності, то *лінгвістичний* час складає наукове розуміння природи мовного часу і містить цілісну систему поглядів, оцінок, які водночас допускають різні підходи та тлумачення [4, с.25-26]. Таким чином, лінгвістичний – час є мовною проекцією комплексу наявних у людини знань про це явище від загального до наукового. .

Лексичний час — це сукупність засобів вираження часових відношень за допомогою певної часової лексики: прислівників, прикметників, іменників, сполучників, прийменників і словосполучень — груп іменників і дієслів, вільних сполучень із більш-менш ідіоматичними фразеологізмами.

Граматичний час деякі лінгвісти визначають як синтаксичну, а не морфологічну категорію. Вважаємо, що час дієслова варто аналізувати як морфологічну категорію, а час речення як синтаксичну категорію, тому граматичний час визначається як поєднання морфологічного та синтаксичного

аспектів.

Сукупність способів вираження сутності мовного часу в конкретній ситуації за допомогою текстових і стилістичних засобів називають *контекстним часом* [4, с. 31-32]. Час матиме різне значення залежно від контексту, у який його вміщують.

При вираженні синтаксичного часу контекст використовується як пояснення позиції відліку, але не для вираження взаємодії з іншими часами, оскільки він має відмінну граматичну семантику, чинником якої є фундаментальна часова зміна значення грам, тобто реалізація транспозиційного потенціалу часових граем.

Специфіка використання темпоральності в художньому тексті зумовлена тим, що ця категорія пов'язана із співвідношенням двох часових поясів: описуваної події та тексту, який її описує. Цей факт пояснює складну організацію часової структури художнього тексту. Часова структура тексту визначається як сукупність відносин, що з'єднують мовні елементи, які беруть участь у передачі часових відносин і пов'язані функціонально-семантичною узгодженістю. У результаті часової моделі різноманітних часових аспектів художнього тексту та образу всього його світу виникає складне текстове явище – художній час, який підпорядковує всі зазначені різновиди (лексичні, граматичні (формотворчі, синтаксичні), контекстуальний).

Художній час від мовного відрізняє обов'язкова наявність поняттєвого змісту. Граматичні (морфологічні та синтаксичні), лексичні та контекстуальні характеристики часу є лише унікальними аспектами часу художнього. На рівні художнього твору в цілому вони підпорядковані певному прагматизму та беруть участь у здійсненні його художньо-естетичного відображення.

Однозначної відповідності між художнім і граматичним часами немає, оскільки набір мовних засобів, задіяних у моделюванні часових відношень у художньому тексті, величезний. До них входять засоби різних рівнів, образна система мови, композиція твору і т.д. Одні й ті ж часові форми в залежності від усіх цих факторів беруть участь у вираженні різних за своєю структурою часових відносин.

О. Переяслова, аналізуючи поняття художнього часу, доводить, що розширення парадигми його класифікації пов'язане з історичним розвитком суспільства, що зумовив появу таких його різновидів, як «циклічний, міфологічний, казуальний, есхатологічний, спіральний, міфопоетичний та ін.» [3, с. 196]. Щодо художнього простору, то він «...може бути відкритим, закритим, зовнішнім і внутрішнім, «своїм» і «чужим», прямим і кривим, великим і малим, локальним і глобальним, близьким і далеким» [3, с. 196].

Між художнім і граматичним часом існує певна ієрархія. Художній час є категорією найвищого рівня, граматичний час утверджується як одне з повідомлень його вираження. Часові форми беруть участь у створенні художнього часу, зумовлює його багатозначність. Підпорядкованість граматичного часу художньому відбивається у реляційному характері всієї часової системи на рівні тексту.

Художній час – це фрагмент тексту, який є результатом часової конфігурації різних сторін художнього тексту, підпорядкованих змісту й реалізованих через мовні одиниці, які пов'язані часовими відношеннями. У лінгвістиці та літературознавстві, поняття часу є основоположним. Важливу роль у створенні змісту тексту відіграє категорія художнього часу. Водночас у кожній окремій події автор тексту започатковує нову картину світу.

Художній час не є безпосереднім відображенням реального часу. Це образна модель дійсності. В ньому поєднуються відображення об'єктивного часу та видумка. Художній текст існує і визначається соціальним і духовним часом, він творить власну реальність. Він є засобом концептуалізації цієї реальності та формування в ній подій (фактів), тому його називають вигаданим часом. Відображаючи конкретність сюжету, художній час втрачає матеріальність природного й соціального світу, стає багатовимірним і полілінійним, симетричним, інверсним, суб'єктивним, ідеальним [1, с.146].

Читачі сприймають час у творі через події, що в ньому відбуваються. Виокремлення часових площин, взаємопроникнення частин минулого, теперішнього й майбутнього – основні принципи часової композиції твору.

Художній час – це закономірність в описі суб'єктивно пізнаваних подій. Часова перспектива може змінюватися, минуле сприймається як теперішнє, майбутнє розуміється як минуле тощо.

Часові уявлення в літературному творі різноманітні. Потенційні біографічні, історичні, космічні, календарні, щоденні образи. За специфікою художньої умовності час поділяється на абстрактний (універсальний) і конкретний, який пов'язує події з історичними орієнтирами.

Художній час, як і реальний, має свою тривалість, яка розуміється як часовий проміжок подій, що охоплюють дію твору. Ця часова зв'язність може бути різною, її обсяг дуже широкий: романи, що описують життя протягом десяти років, або оповідання, що охоплюють лише кілька днів із життя головного героя.

Художній час включає не лише суб'єктивне осмислення часу героєм твору, відтворення його часового досвіду. Це складне поєднання трьох рівнів перцепції – автора, читача та персонажа.

Важливість категорії часу для художнього тексту вперше виявляється в тому, що часова спрямованість художнього тексту розкриває характер мовних засобів, використаних автором твору. Часова спрямованість твору — одна з ознак, що відрізняє розповідь від першої особи від оповіді від третьої особи. Весь художній текст, у якому розповідь ведеться від першої особи, зосереджений на часовому переживанні оповідача. Його часово-просторове розташування визначає часові та просторові відношення у творі. У розповіді від третьої особи такого напрямку немає, події описуються як такі, що відбуваються.

Художній час нарізно від суб'єкта, що знаходиться в ньому, не існує. Зображення часу – це опис особистості у часі. Недарма нам так складно визначити для себе «об'єктивний» перебіг часу. Ця форма існування матерій здебільшого зазнає особистих переміщень при сприйнятті [2, с.50].

Найважливіша характеристика художнього часу є дискретність

(переривання). Письменник здебільшого не репродукує певний інтервал часу, а концентрує увагу на окремих, визначних моментах. Дискретність надає тексту динамічності та психологізму.

Персонаж твору, як і реальна людина, сприймає плин часу нерівномірно: то він летить швидко, то тягнеться й тягнеться, тож епізоди тексту, у яких в одиницю часу відбувається багато подій, ми сприймаємо як динамічні, і навпаки.

Час також може бути представлений як неактивний (опис); дієвий (сюжет або фабула), що фіксує дії чи події, які істотно змінюють особу чи ситуацію в цілому; хронічно-суттєвий час, функція якого – репрезентувати спосіб життя, відтворюючи не динаміку, а статистику того, що завжди відбувається.

Слід підкреслити, що хоча час рухається вперед незалежно від волі людини, у літературі він постійно індивідуалізується. З однієї сторони, вона характеризується індивідуально-авторськими стильовими особливостями, є своєрідним критерієм чи детермінантою розпізнавання письменника та його авторського стилю, з іншої – виявляються індивідуальні риси персонажа чи ліричного героя.

Отже, у мові на основі реального часу утворилася загальна категорія темпоральності (лат. *temporalis* – часовий, *temporalitas* – обмеженість у часі), що виражається за допомогою різноманітних мовних засобів. Подальші дослідження. Вивчення текстотвірних можливостей часових характеристик відкриває перспективи для дослідження жанрово-стильового аспекту творчості письменників та їхньої ролі в розвитку національного мовно-літературного процесу.

Список літератури:

1. Колесникова Л. Конструктивні потенції художнього часу / Л. Колесникова // Людинознавчі студії. Збірник наукових праць ДДПУ. Вип.4. Дрогобич: Вимір, 2001. С. 145-154.
2. Кухаренко В.А. Інтерпретація тексту / В.А. Кухаренко. Вінниця: Нова книга, 2004. 261 с.
3. Переяслова О.О. До проблеми наукового вивчення хронотопу як категорії лінгвопоетики / О.О.Переяслова // Лінгвістичні дослідження: Зб. наук. праць ХУПУ ім. Г.С.Сковороди. 2012. вип. 34.
4. П'ятничка Т.В. Категорія теперішності та засоби її реалізації в англomовному художньому дискурсі(на матеріалі прозових творів ХІХ – ХХ століть): Дис. ... канд. філол. наук. Львів.: ЛНУ ім.. І. Франка, Львів, 2005. 201с.
5. Тарасова О.В. Про багатоаспектну природу часу (час фізичний, перцептуальний, мовний, художній та лінгвістичний)// Людина та мовна діяльність. Вісник Харківського університету. Харків, 1989. С. 33 – 37.
6. Череповська Т.В. Компаративні тропи як засіб реалізації категорії часу в романі Енн Тайлер «Той хто накручує годинники» / Т.В. Череповська // Гуманітарний вісник. Серія: іноземна філологія. Число 9. Черкаси, 2005. С.335-337.